

Bożena Kochman-Haładaj, *Anglo-American and Polish Proverbs: Linguo-Cultural Perspectives on Traditional Values*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2021.

Grzegorz Szpila

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
grzegorz.szpila@uj.edu.pl

Badacz przysłów czeka z niecierpliwością na niemalże każdą nową publikację z zakresu paremiologii. Zwłaszcza, że prac o tej tematyce w skali lokalnej i globalnej relatywnie nie ma nazbyt wiele. Paremiolog z obowiązku naukowego, ale naturalnie z ciekawością i entuzjazmem zapoznaje się z nowymi metodami badawczymi w zakresie przysłowioznawstwa, z inspirującymi do analiz materiałami językowymi, z nowymi ustaleniami w zakresie badań paremiologicznych. Z takim podejściem sięgnąłem po pracę Bożeny Kochman-Haładaj pt. *Anglo-American and Polish Proverbs. Linguo-Cultural Perspective on Traditional Values*. W tytule swej pracy autorka sygnalizuje tematy, które – z jednej strony – stanowią treść monografii, z drugiej – przyciągają uwagę paremiologa, a są nimi w tym przypadku oczywiście przysłowia, językowo-kulturowe podejście do prowerbiów oraz kontrastywne porównanie polskiego i obcego materiału paremicznego. Autorka ma nadzieję, w dużej mierze uzasadnioną, że jej praca, wychodząca naprzeciw postulatam paremiologów o potrzebie zintensyfikowania studiów międzyjęzykowych i międzykulturowych z wykorzystaniem materiału paremicznego (str. 19 i 95-97), wpisze się znacząco w nurt paremiologicznych badań kontrastywnych. Recenzowana praca została wydana w roku 2021 w wydawnictwie Peter Lang w serii „Studies in Linguistics, Anglophone Literature”. Składa się z trzech głównych rozdziałów, wstępu (nazwanego „Introductory word: aims, methods, and research material”), zakończenia, spisu treści, indeksu tematycznego i autorskiego, streszczeń w języku polskim i rosyjskim. Książka jest bardzo dobrze przygotowana pod względem edytorskim i została napisana dobrą (poprawną i równocześnie bardzo klarowną) angielszczyzną.

Książka jest poświęcona analizie kontrastywnej polskich i angloamerykańskich paremii, której celem jest ustalenie równic i podobieństw między oboma paremioleksykonami w

zakresie, jak pisze autorka na str. 17, podstawowych wartości utrwalonych w języku, w tym przypadku w prowerbiach („Głównym celem, jaki przyświeca niniejszej publikacji, to przedstawienie językowo-kulturowego obrazu tradycyjnych wartości odzwierciedlonych w paremiologii anglo-amerykańskiej i polskiej”, str. 281). Tak precyzyjnie ustalone fundamentalne zadanie badawcze autorka ma zamiar osiągnąć – z jednej strony – sięgając po wcześniejsze ustalenia paremiologów dotyczące się m.in. formy, znaczenia i funkcji paremii (z wykorzystaniem obcej i polskiej literatury przedmiotu), z drugiej strony, stosując podejście semantyczne do analiz przysłów poza kontekstem oraz kierując się zasadami analiz kontrastywnych (zwłaszcza z perspektywy paremio/frazeoporównawczej) oraz – z trzeciej – odwołując się do badań aksjologicznych (badań nad wartościami), z uwzględnieniem przede wszystkim jednostek językowych, diachronicznie i synchronicznie utrwalających i przekazujących wartości (takich jak przysłowia).

Opis celów badawczych, sposobów ich realizacji oraz struktura pracy omówione zostały w części „Introductory word...” (str. 17-21). W niej autorka, po sformułowaniu celu badania, odnosi się do przyjętych perspektyw oglądu materiału analitycznego. Wychodząc od poglądu powszechnie podzielanego przez paremiologów, że przysłowie jest zjawiskiem wielowymiarowym, wymagającym wieloaspektowej analizy, Bożena Kochman-Haładyj przyjmuje inkluzywną i heterogeniczną postawę badawczą odnośnie do analizowanych struktur, tj. w swoim opracowaniu w odpowiednich punktach wywodu odnosi się m.in. do badań paremiologicznych *par excellence*, do folklorystyki, socjolingwistyki, badań kulturowych, studiów porównawczych. Niemniej badaczka umieszcza swoją analizę przysłów przede wszystkim w kontekście *Intercultural linguistics*, formułując stosowne pytania badawcze (str. 18-19). Rozdział ten służy także przedstawieniu źródeł paremiograficznych (zarówno polskich, jak i angloamerykańskich), wykorzystanych przez autorkę w ekscerpcji relewantnego materiału przysłowiowego.

Praca podzielona jest – jak wspomniałem wyżej – na trzy podstawowe rozdziały. Są one logicznie przemyślane i wewnętrznie poprawnie zaprojektowane; są one ze sobą ściśle powiązane, aczkolwiek każdy z osobna odnosi się do odmiennych kwestii poruszanych w monografii. Poszczególne części książki dotyczą się bezpośrednio elementów tytułu całej publikacji: rozdział 1 porusza zagadnienie przysłowioznawcze; drugi odnosi się do badań nad wartościami (także w języku); trzeci zawiera interpretacje semantyczne wybranych paremii (materiału paremicznego), tudzież analizę kontrastywną angloamerykańskich i polskich przysłów.

Rozdział I skupia się na próbie zdefiniowania prowerbium; autorka koncentruje się na najbardziej wyrazistych cechach przysłów (*salient features*), które regularnie wykorzystywane są do tworzenia definicji paremii. Innymi słowy – Bożena Kochman-Haładyj omawia w Rozdziale 1. najważniejsze wyznaczniki paremiczności. Badaczka, zgodnie z opiniami cytowanych w pracy paremiologów, twierdzi, że definiowanie przysłów skazane jest zasadniczo na niepowodzenie, biorąc pod uwagę mnogość podejść do prowerbiów, definicji paremiologicznych, cech generycznych i specyficznych tego gatunku wyrażen, a także odmienne sposoby hierarchizowania cech oraz odmienne metodologie badań przysłowioznawczych. Autorka odnosi się więc m.in. do kwestii powstawania paremii i ich rozpowszechniania się w grupach etnicznych, zakorzenienie się przysłów na płaszczyźnie lokalnej i globalnej, omawia cechy formalne, semantyczne oraz funkcje komunikacyjne paremii. Porusza ponadto zagadnienie stałości kształtu paremicznego oraz potencjalnej (kontekstowej) formalnej i semantycznej, a nawet pragmatycznej otwartości przysłów na modyfikacje. Badaczka z dużą dokładnością i rzetelnością naukową omawia wymieniane przez naukowców przymioty paremii.

Podrozdział 1.2 i 1.2.1 (niepotrzebnie, moim zdaniem, wyodrębnione jako samodzielne, podobnie 1.3 i 1.3.1), z kolei, poświęcone zostały połączeniu języka i kultury, które autorka określa jako „the language and culture interaction” (str. 33). Badaczka zebrała tu i opisała najważniejsze podejścia do podnoszonej kwestii, przedstawiając zmieniające się nastawienie badaczy do relacji między kulturą a językiem. Podrozdział 1.3 (oraz częściowo część 1.3.1), który jest, jak podaje autorka w przypisie 68, oparty w znacznej mierze na jej wcześniejszej publikacji (Kochman-Haładyj 2017a)¹, zawiera istotne informacje na temat interlingwalnych badań paremioleksykonów. Rozdział ten wyjaśnia, jak rozumiane jest w pracy pojęcie „kontrastywne” w odniesieniu do badań odmiennych języków i kulturowo odmiennych paremioleksykonów (str. 56-57). Autorka określa w tym miejscu podstawowe cele studiów kontrastywnych w obrębie paremiologii oraz wymienia osiągnięcia polskich i niepolskich paremiologów na polu analiz kontrastywnych. Co ważniejsze jednak, autorka omawia w tym miejscu poszczególne etapy analizy kontrastywnej (implementowane w części analitycznej) oraz określa kryteria oceny porównywalności paremicznej (stopnie ekwiwalencji oraz jej brak), za najważniejsze uznając kryterium semantyczne.

Treść rozdziału drugiego podsumowuje krótko, aczkolwiek precyzyjnie podtytuł „Values – definitions, major publications, and selected approaches” („Wartości – definicje, najważniejsze

¹ W Rozdziale III wykorzystane zostały także treści innych prac autorki (Kochman-Haładyj 2017 b, 2018).

prace i wybrane koncepcje”). To w takiej kolejności autorka ustala na podstawie prac aksjologów definicje stosowanych w pracy terminów (pojęć), czyli „wartość”, „wartościowanie” i „wartości kulturowe”. Diachroniczne spojrzenie na wartości pozwala badaczce prześledzić historię rozważań nad wartościami: rozważań filozoficznych, teologicznych, psychologicznych, socjologicznych i językowych. Autorka odwołuje się w tej części do prac m.in. Platona, Romana Ingardena, Maxa Schelera, Karola Wojtyły, Józefa Tischnera i Janiny Puzyniny, poszukując uniwersalnego systemu wartości. Ostatecznie, dla potrzeb swojej pracy, przyjmuje ustalenia aksjologiczne Żuka (2006)². Rozdział ten kończą dwa powiązane ze sobą podrozdziały (2.2 i 2.2.1), mówiące o językowym kodowaniu wartości; autorka w szczególności odnosi się do kwestii aksjologii paremicznej, czyli sposobów kodowania wartości przez proverbia.

Rozdział trzeci jest w zasadzie najwartościowszą częścią pracy Bożeny Kochman-Haładyj. Najwartościowszą, gdyż dochodzi do głosu sama autorka, przeprowadzając w tej części analizę przysłów polskich i angloamerykańskich. Dla paremiologa ta część stanowi o wartości całej monografii, gdyż przedstawia ona autorskie opracowanie semantyczno-porównawcze dobrze (według przyjętych kryteriów) wyselekcjonowanego materiału paremicznego: z jednej strony autorka dostarcza bowiem semantyczne deskrypcje paremii w obu językach, z drugiej – prezentuje opis wartości utrwalaonych w badanych paremiach, z trzeciej zestawia i poddaje analizie semantyczno-aksjologicznej fragmenty paremioleksykonów, porządkuje informacje o wartościach przekazywanych przez paremie oraz, co najważniejsze, ustala stopień różnic i podobieństw między proverbiaми polskimi i angloamerykańskimi w ramach przyjętej klasyfikacji tradycyjnych wartości. Podstawą analizy empirycznej jest – jak już wspomniałem – ujęcie wartości zaproponowane przez Żuka (2016). Autorka postanowiła odwołać się do trzech sfer aksjologicznych: wartości osobistych, wartości wspólnych oraz wartości absolutnych (odpowiednio *personal*, *common* i *absolute values*), reprezentujących “wyższe wartości” (“higher values”, str. 100). W obrębie tych sfer autorka tworzy podkategorie odnoszące się do konkretnych i bardziej szczegółowych kategorii, takich jak “wolność”, “rodzina”, “religia”, “piękno” (str. 101). Nazwy tych kategorii to także słowa-klucze, służące doborowi materiału paremicznego. Podkategorie wyodrębniane w analizie poszczególnych klas obsługiwane są terminologicznie przez logemy i sublogemy, wskazujące na najdrobniejsze zróżnicowania semantyczne w obrębie kategorii.

² Nawiasem mówiąc, praca G. Żuka została wydana po polsku z polskim tytułem, autorka podaje ją w wykazie literatury jednak w wersji angielskiej.

Zapoznawszy się z całością monografii Bożeny Kochamn-Haładaj chciałbym podzielić się zaledwie kilkoma uwagami krytycznymi, zastrzeżeniami bardziej ogólnymi odnośnie do poszczególnych kwestii, wyników analizy i końcowych wniosków. Na samym początku, z przykrością muszę stwierdzić, że praca rozczarowuje w częściach teoretycznych. O ile pierwsze dwa rozdziały są wręcz wzorcowym przykładem streszczenia literatury przedmiotu, o tyle wkład naukowy badaczki w rozwój paremiologii oceniam dość nisko. Praca pozbawiona jest odautorskiego komentarza odnośnie do zasygnalizowanych przez samą autorkę (i mnie, patrz poniżej) kwestii, brak w monografii własnych propozycji terminologiczno-metodologicznych, autorka nie odnosi się krytycznie do omawianych bez pogłębionej refleksji teorii, a wnioski jej analiz nie są nadmiernie zaskakujące i oryginalne. Zapoznawszy się na przykład w części III z opisem różnic i podobieństw między paremioleksykonami i z konkluzjami (str. 221-234, zwłaszcza 231-234), stwierdzam, że wnioski są – z braku lepszego słowa – mało odkrywczе. Po pierwsze, ogólnie wiadomo, że przysłowia w różnych kulturach i językach łączą odniesienia do identycznych wartości i tożsamego ich konceptualizowania, hierarchizowania i osadzenia w języku. Z drugiej strony – odmienne paremioleksykony odzwierciedlają równocześnie lokalne idiosynkrazje (także w zakresie wartości). Z trzeciej, wybór języków i kultur do paremicznego porównania z góry określiło, moim zdaniem, zakres potencjalnych zbieżności i rozbieżności w przysłowiowym mówieniu o wartościach.

Rozczarowuje mnie bardzo powierzchowne potraktowanie przysłów „of the American language”. Autorka zdaje sobie sprawę ze złożoności językowo-kulturowej Stanów Zjednoczonych i przyjmuje bardzo szeroką i nieostrą definicję przysłów angloamerykańskich, z czym nie sposób się nie zgodzić (por. str. 99-100). Jeśli mówimy o przysłowia ch angloamerykańskich, nie sposób nie zgodzić się z cytowanym przez autorkę Wolfgangiem Miederem (str. 100), iż przysłowia tak określane stanowią swoistą mieszankę paremiczną. Tak więc powstaje w związku z tym szereg pytań, zasadniczych dla całej publikacji, czyli: system wartości jakiej społeczności jest konstruowany w pracy, czy można mówić o homogeniczności systemu/systemów wartości panującego/panujących na omawianych obszarach językowo-kulturowych, czy można zignorować wewnętrzne sprzeczności manifestujące się w paremioleksykonie, czy i w jakim stopniu można uznać przysłowia za źródło wiedzy o niezmienności wyznawanych w danej społeczności/danych społecznościach wartości; czy i do jakiego stopnia słuszne jest branie pod uwagę synchronicznych i diachronicznych różnicowań w paremioleksykonach w tego typu badaniach? Rozumiem, że badaczka postanowiła oprzeć swoją analizę na źródłach paremiograficznych, które zawierają paremie z różnych epok, okresów historycznych, etapów rozwoju myśli liberalnej, demokratyzacji stosunków

międzyludzkich, i oczywiście zmian w hierarchizowaniu wartości. Jednocześnie można mieć więc wrażenie, że autorka traktuje dane paremiologiczne jako odbicie homogenicznej i równocześnie niezmiennego systemu (aczkolwiek dostrzega równocześnie zmienność w czasie i przestrzeni wartości wyrażanych przez użytkowników danego języka określonej grupy, str. 221). Jeśli nawet w tej kwestii badaczka ma własne zdanie, to nie poświęciła rozważaniom na ten temat miejsca w pracy, oprócz bardzo zdawkowego podrozdziału 2.1.2, w którym, również w skrótowy sposób, przedstawia zmiany w kodeksie wartości jako rezultat przedstawionego w barwach czarno-białych „kryzysu wartości”. Zabrakło mi w tej pracy chociażby krytycznego ustosunkowania się do powyższych kwestii, aczkolwiek rozumiem, że analiza została przeprowadzona na niezróżnicowanych m.in. chronologicznie, historycznie, społecznie, regionalnie paremioleksykonach, Przy okazji oczekiwałbym od autorki ustosunkowania się także do kwestii przysłowiowej „prawdy” (z uwzględnieniem aksjologii antyprzysłowiowej), do paremicznej antonimii i kontrprzysłów, czyli kwestii, w mojej opinii, ważnych w interpretacji aksjologii paremicznej. Oczekiwałbym – innymi słowy – skonfrontowania ze sobą wielu (jeśli nie wszystkich) oblicz „mądrości ludowej”.

Autorka niejednokrotnie podkreśla w pracy (np. 31, cytując pracę z Abrahamsa z roku 1968), że przysłowia mogą lub nawet powinny brać udział w procesie edukacji aksjologicznej. Nie tłumaczy jednak, jak może odbywać się taka forma edukacji/akulturacji aksjologicznej, nie określa grupy osób, która z takiej edukacji mogłaby/powinna skorzystać, i co ważniejsze – które i jakie przysłowia powinny wchodzić w skład podstawowego zrębu aksjologicznego (paremiologiczne minimum/optimum aksjologiczne). Nie negując korzyści płynących z włączania przysłów w proces nauczania o języku i kulturze (także w kontekście wartości), twierdzą jednakowoż, że należy z dużą ostrożnością podchodzić do cechy „preskrytywizmu/dydaktyzmu” przysłów, którą często (jak czyni to badaczka) przypisuje się przysłowiom. Jest to zagadnienie nazbyt skomplikowane, aby przejść do porządku dziennego nad stwierdzeniem, że przysłowia powinny być wykorzystywane w procesie kształtowania kodu postępowania członków danej społeczności językowo-kulturowej. W pracy Bożeny Kochman-Haładyj brakuje niestety jakiegokolwiek odautorskiej refleksji na temat tej złożonej materii. Zgadzam się w całej rozciągłości ze zdaniem T. Litovkiny et al. (2021: 15), że „nie ma większego sensu uczyć przestarzałych i rzadko używanych paremii”. A przyglądając się przysłowiom analizowanych w pracy, nie sposób nie określić większej części z nich jako (z różnych przyczyn) zdezaktualizowane, nieużywane, archaiczne: niech za przykłady takich struktur posłużą następujące prowerbia: *Bogu służąc nikt nie umarł z głodu, Dobroć boża kraje i bez noża, Dobro żadne temu nie smakuje, co uczestnika jego nie czuje, Myśli o Bogu, a śpi jak*

świnia w barłogu, Good, better, best: never let it rest until your good is better and your better is best, Where there is great beauty, there is great wickedness, A man without religion is like a horse without a bridle.

Chciałbym poznać powody pewności autorki wyrażonej słowami na stronie 228, mianowicie, że przedstawiony system wartości jest wyznawany przez większość przedstawicieli porównywanych społeczności języków-kulturowych (por. „This, in turn, as a consequence, may provide with elucidation of the dominant cultural values professed by the majority of people”, str. 228). Bez ustalenia, które przysłowia z synchronicznego punktu widzenia można uznać za nośniki deklarowanych, wyznawanych i wcielanych w życie wartości, nie sposób odnosić ustaleń autorki do „współczesnej rzeczywistości paremiczno-aksjologicznej”. Sądzę, że badaczka, świadoma przecież charakteru swojego materiału badawczego (materiału martwego, por. „the system analysis” vs. „analysis of the context in which proverbial utterances are applied”, str. 103), zbyt pochopnie formułuje uogólniające wnioski, chociaż w pracy brak jednak dowodów na ich potwierdzenie, bo ich być nie może, jako że przysłowia analizowane są w pracy z pominięciem aspektów ich pragmatycznego i dyskursywnego użycia. Chciałbym także zrozumieć, w jaki sposób publikacja (analiza i wnioski) ma przyczynić się „to the increased public awareness of axiological issues in the analysed linguo-cultures”, czyli do „pogłębiania zbiorowej świadomości/wiedzy w zakresie aksjologii analizowanych kultur i języków” (str. 228).

Trudno zgodzić się także ze stwierdzeniem, że analizowane przysłowia są/były „in common employment”. To duże nadużycie, nieoparte żadnymi badaniami znajomości przysłów: autorka nie odnosi się w pracy do tej kwestii, w książce brak odwołania chociażby do badań nad minimum/optimum paremiologicznym języka polskiego i angielskiego. Warto by skonfrontować korpus paremii z użytkownikami języka polskiego i „angloamerykańskiego”, co postrzegam jako ewentualną kontynuację pracy badawczej Bożeny Kocham-Haładyj. Takie badania można by równocześnie wzbogacić o pytania aksjologiczne *sensu stricto*, co ostatecznie mogłoby dać odpowiedź na pytanie o to, co jest rzeczywiście trwale paremicznie z aksjologicznego punktu widzenia.

I na koniec moich spostrzeżeń postawiłbym znak zapytania przy kwestii doboru przysłów do oceny paremicznie zakreślonych sfer aksjologicznych. Badaczka kieruję się słowami kluczowymi, które w dużej mierze ograniczają materiał poddany analizie kontrastywnej. Żywię nadzieję, że autorka ma świadomość wszystkich ograniczeń, które niesie ze sobą taka selekcja paremii, aczkolwiek takie wątpliwości nie wybrzmiały w pracy. Na stronie 230 przykładowo, w części podsumowującej, badaczka stwierdza, że w paremioleksykonach obu języków brak

przysłów z komponentami *społeczność/wspólnota*. Nie oznacza to jednak, że polskie przysłowia nie odwołują się do poczucia wspólnoty i wartości płynącej z siły bycia „razem”. Przysłowie *W kupie siła*, na przykład, może obsługiwać sytuacje dotyczące wartości bycia w grupie, w kontekście może być wykorzystane jako ewaluacja zachowania grupowego, społecznościowego i wspólnotowego. Taki przykład oczywiście nie mieści się w wyekscerpowanym materiale, ale warto pamiętać, że gros przysłów mówiących o wartościach nie ma w swoim składzie komponentów wskazujących bezpośrednio na rozpatrywane kategorie aksjologiczne.

Moje powyższe uwagi, odnoszące się zasadniczo do braków, a nie błędów merytorycznych, nie powinny przesłonić prawdziwych zalet recenzowanej publikacji. Podsumowując, praca Bożeny Kochman-Haładaj jest ważną pracą w zakresie interlingwalnej analizy semantycznej przysłów w kontekście paremioleksykonów polskiego i angloamerykańskiego. Autorka osiągnęła cele stawiane w pracy: pogrupowania przysłów w ramach wyznaczonych kategorii i kulturomów, dokonania analizy semantycznej poszczególnych jednostek, skontrastowania wyselekcjonowanych zbiorów pod względem wartości, zwrócenia uwagi na podobieństwa i różnice. Mocnych stron praca Bożeny Kochman-Haładaj ma wiele: bardzo dobrze opracowane części teoretyczne, zbierające, porządkujące oraz objaśniające podstawowe zagadnienia (świat przysłów, wartości, język *versus* kultura, między innymi) oraz kontrastywna analiza przysłów polskich i angloamerykańskich, przeprowadzona w sposób wzorcowy w części III. W tej ostatniej części autorka zastosowała metodę analityczną, która dostarcza kwalitatywnych i kwantytatywnych danych w odniesieniu do badanych paremioleksykonów w zakresie informacji aksjologicznych. Ta metoda może być wykorzystana przez innych badaczy, stanowić punkt wyjścia lub fundament podobnych analiz kontrastywnych lub być jedynie inspiracją do poszukiwania innych metod badawczych. Monografia bez wątpienia godnie wypełnia lukę w polskich i obcych kontrastywnych badaniach paremiologicznych o aksjologicznej orientacji.

Bibliografia

- Abrahams, Roger D. (1968) “Introductory Remarks to a Rhetorical Theory of Folklore”. *Journal of American Folklore*, 81; 143–158.
- Kochman-Haładaj, Bożena (2017a) “Contrastive Analysis of Religiosity in American and Polish Proverbs from a Linguo-cultural Perspective”. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*, 34; 131–157.
- Kochman-Haładaj, Bożena (2017b) “American Proverb Lore about Weather – an Attempt of Unilingual Interpretation and Categorization”. [W:] Liisa Granbom-Herranen, Outi

- Lauhakangas (red.), *11th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, ACTAS ICP 17 Proceedings*. Tavira: AIP-IAP; 481–497.
- Kochman-Haładaj, Bożena (2018) “‘God’ in Polish Paremiology – On the Proverbs as Guardians of Traditional Religion and Moral Code”. [W:] Aleksandra R. Knapik, Katarzyna Buczek, Piotr P. Chruszczewski, Richard L. Lanigan, John, R. Rickford (red.), *Ways to Religion*, 2. Wrocław, Washington, D.C.: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu, Polska Akademia Nauk, Oddział we Wrocławiu; 31–41.
- Litovkina, Anna T., Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Péter Barta, Katalin Vargha, Wolfgang Mieder (2021) *Anti-Proverbs in Five Languages. Structural Features and Verbal Humor Devices*. Palgrave Macmillan: Cham.
- Żuk, Grzegorz (2016) *Edukacja aksjologiczna. Zarys problematyki*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie- Skłodowskiej.